

درس هفتم

اجرای پژوهش

(۲)

فرآیند تجزیه و تحلیل اجتهادی اطلاعات

(۱)

هدف کلی:

آشنایی دانشجویان با روش تجزیه و تحلیل اطلاعات قرآنی

اهداف رفتاری:

دانشجو در پایان این درس می‌تواند:

جایگاه قرآن کریم را در پژوهش‌های فقهی را بیان کند؛

اهم منابع آیات احکام را معرفی کند.

گام‌های پژوهشگر در فقه پژوهی قرآنی را ارائه دهد؛

جمع‌آوری اطلاعات تنها مرحله‌ای از مراحل پژوهش است. برای این‌که اطلاعات جمع‌آوری‌شده به نتیجه‌ای نو بینجامد، نیازمند تحلیل روشمند هستیم. اطلاعات کامل، صحیح، دقیق و مرتبط، بدون تجزیه و تحلیل روشمند (پردازش) فاقد ویژگی تولید و نوزایی است؛ چنان‌که تجزیه و تحلیل بدون اطلاعات نیز فاقد پشتوانه و در نتیجه تهی است.

## ۱. روشهای تجزیه و تحلیل اطلاعات

تجزیه و تحلیل اطلاعات با عنایت به نوع اطلاعات و اهداف پژوهش با دو روش آماری (کمی) و تحلیل محتوا (کیفی) انجام می‌پذیرد.

### ۱ - ۱. روش آماری (کمی)

چنانچه اطلاعات جمع‌آوری شده قابلیت کمی و آماری داشته باشند، در قالب اعداد و ارقام مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرند. بیشترین کاربرد روش آماری در علوم طبیعی و اجتماعی است، مع‌الوصف در دیگر علوم نیز می‌توان در قالب اعداد و ارقام برخی اطلاعات را توصیف، تجزیه و تحلیل کرد.

### ۲ - ۱. روش تحلیل محتوا (کیفی)

غالب پژوهش‌ها در علوم انسانی و اسلامی امور کیفی پیچیده هستند و تبدیل آنها به امور کمی بسیار دشوار است. لذا تجزیه و تحلیل آن امور با روش تحلیل محتوا صورت می‌پذیرد.

پژوهشگر علوم اسلامی با آیات و روایات و مجموعه‌ای از اسناد مربوط به این متون سر و کار دارد. که باید اعتبار روایات و اسناد را احراز و متن آیات و روایات را با بهره‌گیری از اصول و قواعد عقلی، تعبیرات منطقی و اصولی بفهمد و تعارض بین گزاره‌های کتاب و سنت را حل نماید و استنباط خود را از یک گزاره اعتقادی یا اخلاقی یا حکم شرعی ارایه دهد. روشن است که پژوهشگر برای رسیدن به نتایج مورد انتظار، نیازمند به تحلیل محتوا و تجزیه و تحلیل کیفی اطلاعات است.

## ۲. مراحل تجزیه و تحلیل اطلاعات

تجزیه و تحلیل اطلاعات معمولاً در سه مرحله انجام می‌پذیرد:

### ۱. آماده سازی، شرح و طبقه‌بندی اطلاعات؛

۲. کشف روابط اطلاعات طبقه‌بندی شده؛

۳. نتیجه‌گیری و مقایسه نتایج بدست آمده با نتایج مورد انتظار.

در **فقه پژوهشی**، مراحل تجزیه و تحلیل اطلاعات بدست آمده از آیات قرآن و احادیث انجام می‌پذیرد. ✓

## ۱. قرآن کریم و پژوهش‌های فقهی

### ۱-۱. جایگاه قرآن کریم در پژوهش‌های اسلامی

قرآن کریم مهمترین منبع شناخت تعالیم حیاتبخش اسلام در زمینه‌های گوناگون زندگی فردی و اجتماعی، دنیوی و اخروی انسان است. جایگاه رفیع قرآن به عنوان کتاب مشتمل بر کلام الهی و وحی در بیان منابع تعالیم عقیدتی، اخلاقی و احکام و دستورات عملی اسلام ایجاب می‌نماید که همه پژوهشگران علوم اسلامی درستی یا نادرستی دریافتهای خود از اسلام را به محکمت آن عرضه نمایند و آن را معیار سنجش بدانند. بنابراین دستیابی به مفاد آیات قرآن کریم از اهمیت و جایگاه بسیار مهمی در پژوهش‌های اسلامی برخوردار است و باید صحت یا سقم اخبار و ادله را با این میزان احراز نمود؛ چون قرآن ملاک رفع اختلاف است. از رسول اکرم (ص) نقل شده است که فرمود: «ما وافق کتاب فخذوه و ما خالفه فدعوه». در این حدیث معیار صحت روایات و معارف منقول از نبی اکرم (ص) و ائمه (ع) تعیین شده است که اگر گفتاری مطابق قرآن باشد پذیرفتنی است و گرنه مردود است.

### ۱-۲. جایگاه قرآن کریم در پژوهش‌های فقهی

قرآن نخستین منبع احکام شرعی است. از میان شش هزار و دویست و سی و شش آیه قرآن کریم، حدود پانصد آیه مشتمل بر احکام فقهی است. از دیر زمان دانشمندان اسلامی پژوهش خویش از این آیات را با عناوین مستقل «تفسیر آیات الاحکام» و «فقه القرآن» تألیف و ارایه کرده‌اند. در میان عالمان شیعه محمد بن سائب کلبی (۱۴۶ ق.) که از اصحاب امام باقر و امام صادق (ع) می‌باشد، نخستین کتاب احکام قرآن را تألیف کرده است ولی اثر باقی نمانده است. ولی قدیمیترین کتابی که به دست ما رسیده است، کتاب «فقه القرآن» تألیف قطب الدین راوندی (۵۷۳ ق.) است. مفسران اهل سنت نیز در تدوین آیات احکام اهتمام ورزیده‌اند. نخستین تفسیر فقهی، تفسیر خمس مئه آیه فی الاحکام از مقاتل بن سلیمان بلخی (۱۵۰ ق.) است. و قدیمی‌ترین کتاب احکام القرآن از مؤلفان اهل سنت، احکام القرآن شافعی (۲۰۴ ق.) می‌باشد. مهمترین رویکرد این عالمان در تدوین آیات الاحکام، شناسایی، جمع‌آوری و ساماندهی آیات و تبیین چگونگی دلالت آنها بر احکام بوده است. روش نویسندگان آیات الاحکام در تدوین آیات و کیفیت دلالت

آنها بر احکام متفاوت است. بعضی از آنان به ترتیب سور مباحث خویش را ارائه نموده‌اند، مانند: احکام القرآن جصاص و احکام القرآن ابن عربی از متقدمان، و احکام القرآن سائس و تفسیر آیات الاحکام صابونی از معاصران؛ گروهی دیگر آیات را به ترتیب ابواب فقهی تنظیم کرده‌اند. بیشتر عالمان شیعه این روش را برگزیده‌اند. کتابهایی مانند کنز العرفان فی فقه القرآن تألیف فاضل مقداد (مقدادبن عبدالله) و زبده البیان تألیف احمد بن محمد اردبیلی از آن جمله است.

بعضی از محققان، آیات را به ترتیب نزول احکام جمع‌آوری و ارائه کرده‌اند. جلد دوم کتاب «ادوار فقه» تألیف دکتر محمود شهابی از این دسته به‌شمار می‌آید. در این روش سیر تاریخی جعل احکام شرعی بدست داده می‌شود، نگرش تاریخی به نزول آیات الاحکام علاوه بر اینکه شرایط نزول احکام را نشان می‌دهد، رویکرد شارع در قانونگذاری را آشکار می‌سازد و سیر تکاملی جامعه عصر تشریح برای جعل احکام را آشکار می‌سازد. ~~می‌سازد.~~

علاوه بر فقه‌پژوهان قرآنی، مفسران نیز ذیل آیات فقهی دیدگاه‌های تفسیری خویش را به تفصیل ارائه می‌دادند. لذا کتابهای تفسیر نیز از منابع فقه پژوهی محسوب می‌گردند.

قرآن کریم در بیان احکام معاملات و عبادات غالباً از روش ارائه قواعد عام و خطوط اساسی و کلی مسائل بهره جسته است و از بیان جزئیات و خصوصیات اجتناب کرده است. چنانکه در باب نماز فرموده است: «أَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي»<sup>۱۲۳</sup> و یا در زمینه عقود فرموده است: «أَوْفُوا بِالْعُقُودِ»<sup>۱۲۴</sup>: «به عقدها وفا کنید». به همین علت امام صادق (ع) در این زمینه می‌فرماید: «امر نماز بر رسول خدا (ص) نازل گردید ولی از شمار رکعات سخنی به میان نیامد، تا اینکه رسول خدا (ص) تعداد رکعات نماز را برای مردم تفسیر کرد. فرمان زکات نازل شد و در آن از چهل درهم و یک درهم سخنی مطرح نبود و رسول خدا (ص) نصاب زکات را برای مردم بیان کرد. دستور حج نازل گردید ولی سخنی از هفت بار طواف در آن به میان نیامد و رسول خدا (ص) طواف را برای مردم تفسیر کرد».

از این بیان امام صادق (ع) درمی‌یابیم که نباید قرآن را یک متن مشتمل بر خصوصیات و جزئیات احکام تلقی کرد و همچنین نباید آن را مانند کتاب‌های فقهی و حقوقی به شمار آورد. بلکه قرآن مبدأ احکام الهی است و به همین دلیل از آن به عنوان نخستین و مهمترین منبع یاد کرده ایم.

۱-۳. روش‌های تفسیر آیات

۱۲۳- طه/۱۴

۱۲۴- مائده/۵